

RIMSKA ARA S CICKINA NA OTOKU KRKU U KONTEKSTU ŠTOVANJA BOŽICE DIJANE U RURALNIM PREDJELIMA (SJEVERNE) LIBURNIJE

Ana KONESTRA
Institut za arheologiju
Zagreb, Hrvatska
Ranko STARAC
Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka
Rijeka, Hrvatska
Goranka LIPOVAC VRKLJAN
Institut za arheologiju
Zagreb, Hrvatska

UDK: 94(497.5)(210.7 Krk)
255.6
DOI: 10.21857/mjrl3uo6j9
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 18. studenog 2023.

U radu se obrađuje žrtvenik posvećen božici Dijani pronađen uzidan kao spolij u kasnoantičkom sklopu na lokalitetu Cickini na otoku Krku te ga se smješta u kontekst sa spomenicima s prikazom ili posvetom Dijani pronađenima na području sjeverne Liburnije, a posebno na kvarnerskim otocima. Tako definirana slika uspoređuje se s južnoliburnskim ruralnim prostorima s ciljem razumijevanja mogućeg smještaja takvih spomenika u ruralnom krajoliku i u kontekstu antičkih ruralnih imanja.

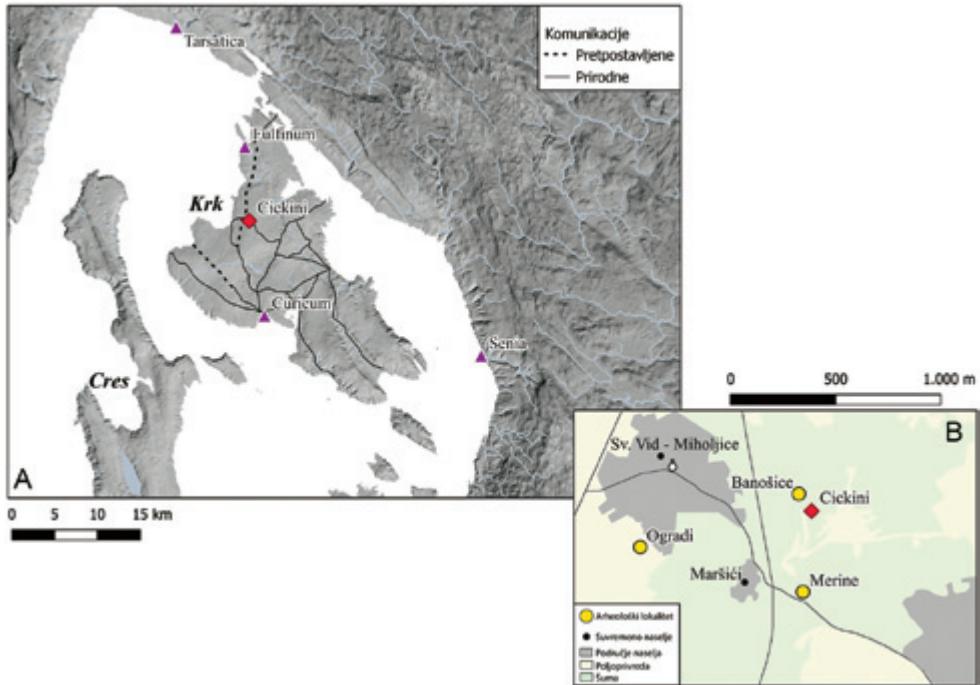
Gljučne riječi: otok Krk, rimska ara, božica Dijana, Liburnija, rimski ruralni krajolici, Qvint Fonte Maksim.

LOKALITET CICKINI NA OTOKU KRKU – RANOKRŠĆANSKA CRKVA I RURALNI REZIDENCIJALNI KOMPLEKS(I)

Na otoku Krku, nedaleko naselja Sveti Vid – Miholjice (općina Malinska – Dubašnica), nalazi se kasnoantički lokalitet „Cickini“. Bujna šumska vegetacija stoljećima je prekrivala arheološke ostatke lokaliteta koji se prostire između Sršića i Maršića, dvaju napuštenih sela Dubašnice (Sl. 1). Početkom 90-ih godina 20. st. lokalitet je u više navrata reambuliran,¹ a sustavna su istraživanja započela 2002. godine pod vodstvom Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka.²

¹ Miljenko JURKOVIĆ, Ivan TENŠEK, Danko ZELIĆ, Novootkrivena ranokršćanska crkva na otoku Krku, *Obavijesti HAD-a*, sv. 22/2, Zagreb, 1990., 47 – 50.

² Ranko STARAC, Early Christian church in „Cickini“ forest near Sršići on the island of Krk (report on the first phase of excavations), *Hortus Artium Medievalium*, sv. 10, Zagreb, 2004., 217 – 221, <https://doi.org/10.1484/J.HAM.2.305310>, posjećeno 10. 3. 2023.; Ranko STARAC, *Ranokršćanski*

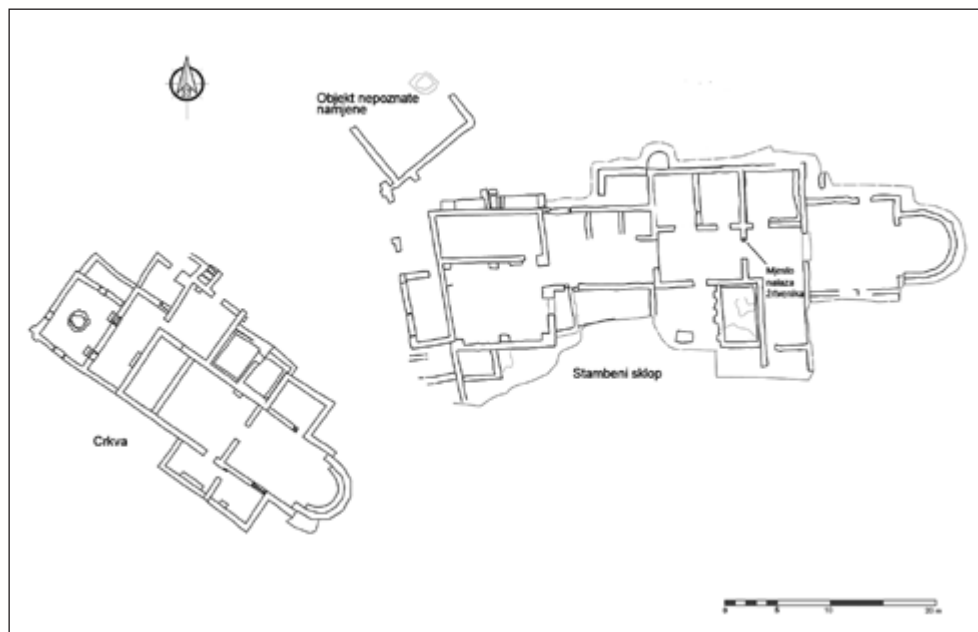

SLIKA 1. A: Karta sjevernoga dijela Kvarnera s položajem Cickina, municipalnih središta otoka Krka i označenim prirodnim/pretpostavljenim komunikacijama, potonje prema D. ZELIĆ, Nastanak urbanih naselja na otoku Krku; B: Mikrolokacija Cickina i okolnih antičkih lokaliteta (izradila: A. Konestra)

Lokalitet zauzima površinu od oko 5000 četvornih metara, a do danas su ondje istraženi ostatci crkve složenoga tlocrta te rezidencijalni sklop smješten sjeveroistočno od nje (Sl. 2). Tragovi groblja uočeni su zapadno od crkve, ali ono još nije istraženo. Čitav sklop izgrađen je u blizini ranoantičkog lokaliteta u šumi Banošice, odnosno na pola puta između Banošica i velikoga antičkog ruralnog sklopa na položaju Ogradi, u blizini srednjovjekovne crkvice svetog Vida u Sv. Vidu – Miholjicama.³ Približno jednako udaljen je i lokalitet Merine,

crkveni kompleks u šumi Cickini u Malinskoj na otoku Krku, Malinska – Dubašnica, 2006.; Ranko STARAC, Examples of ceramic building materials of Roman and late antique date from Cickini near Malinska on the island of Krk (NE Adriatic, Croatia), u: *Roman Pottery and Glass Manufactures. Production and trade in the Adriatic region and beyond. Proceedings of the 4th International Archaeological Colloquium (Crikvenica, 8-9 November 2017)*, ur. Goranka Lipovac Vrkljan, Ana Konestra i Anamarija Eterović Borzić, Oxford, 2002., 140 – 148, <https://doi.org/10.2307/j.ctv2x8v66p.15>, posjećeno 10. 3. 2023.

³ R. STARAC, Early Christian church in „Cickini“ forest, 217.

SLIKA 2. Tlocrt otkrivenih objekata na lokalitetu Cickini, s označenim mjestom nalaza are (ustupio: PPMHP Rijeka)

smješten nedaleko sela Maršići (Sl. 1).⁴ Cickini te okolni opisani lokaliteti po svoj su se prilici nalazili nedaleko glavne otočke komunikacije koja je povezivala municipije *Curicum* i *Fulfinum*, vjerojatno unutar teritorija potonjega.⁵ Također, obuhvaćajući područje od približno 60 hektara, nije isključeno da su, barem u jednome razdoblju, navedeni lokaliteti tvorili jednu posjedovnu, odnosno gospodarsku cjelinu.

Crkva s pomoćnim prostorijama izgrađena je na mjestu ranije građevine koja dimenzijama odgovara crkvenomu brodu. Moguće je da je i cisterna uz sjeverni zid crkve također ranije gradnje, s obzirom na to da je u njezinoj žbuci pronađen Hadrijanov dupondij (122. – 125. g.).⁶ Uz pročelje crkve, koja u tlocrtu ima oblik latinskoga križa s poligonalnom apsidom, subselijem i nizom pomoćnih prostorija, nalazi se predvorje iz kojega se ulazi u pravokutnu prostoriju

⁴ R. STARAC, *Examples of ceramic building materials*, 140.

⁵ Danko ZELIĆ, *Nastanak urbanih naselja na otoku Krku*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 17, no. 2, Zagreb, 1993., 7 – 17; Morana ČAUŠEVIĆ-BULLY, Ivan VALENT, *Municipium Flavium Fulfinum. Dijakronijska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 32, Zagreb, 2015., 112, sl. 23.

⁶ R. STARAC, *Early Christian church in „Cickini“ forest*, 218.

baptisterija s piscinom, odnosno zidanim bazenom za pokrštavanje odraslih osoba (Sl. 2). Crkva je orijentirana sjeveroistok-jugozapad. Izgradnju crkve, koja je s prostorijom krstionice duga ukupno 30 i s pomoćnim prostorijama široka približno 15 metara, moguće je smjestiti u 6. stoljeće, dok se obližnji rezidencijalni objekt po svojoj prilici gradi nešto ranije, u 5. st.⁷ Obje su građevine u više navrata pregrađivane, što se očituje, na primjer, u korištenju ulomaka liturgijskoga kamenog namještaja u pregradnji stambenoga objekta (tijekom 6. st.?), a koji su odbačeni u obnovi kamenoga namještaja crkve i nadomješteni novim elementima. Osim kasnoantičkih spolija, na području kompleksa na Cickinima pronađen je i niz reupotrebljenih ranoantičkih tegula s pečatima te niz ulomaka ranoantičkih spolija (npr. ulomci stele, urne i sl.).⁸ Iako stambeni sklop nije u cijelosti istražen i u dva stoljeća svoga trajanja višestruko je pregrađivan, moguće je primijetiti kako u osnovi zadržava originalni pačetvorinasti tlocrt raščlanjen u jedan središnji prolaz iz kojega se pristupa nizu manjih, bočnih prostorija i koji u krajnjem istočnom dijelu građevine vodi do veće prostorije sa sedmerostraničnim apsidalnim završetkom, a koja je interpretirana kao dvorana za primanje – *salutatorium* (Sl. 2).⁹ Objekt je po svojoj prilici napušten tijekom 7. st. nakon (parcijalnoga?) uništenja uslijed požara. Sjeverozapadno od rezidencijalnoga sklopa nalazi se još jedan, manji objekt, koji nije u potpunosti istražen.

ŽRTVENIK POSVEĆEN BOŽICI DIJANI S CICKINA

Tijekom istraživanja stambenoga sklopa na Cickinima 2014. g. u do vratniku ulaznoga koridora u osi pročelja kasnoantičkoga salutatorija (Sl. 2) pronađena je uzidana antička ara s posvetom božici Dijani (Sl. 3). Pretpostavlja se da je žrtvenik spoliran s nekoga od okolnih ranoantičkih lokaliteta (vidi gore i Sl. 1),¹⁰ moguće onoga najbližeg, na Banošicama, što bi moglo dodatno upućivati na pripadnost područja Cickina jednom većem ruralnom kompleksu.

Ara je izduženoga oblika, s naznačenom bazom i kruništem koje je, međutim, uglavnom otučeno i naslućuje se samo s desne bočne strane (Sl. 4). Izrađena je od mekoga, lokalnog (?) vapnenca koji po strukturi odgovara nekim ulomcima

⁷ R. STARAC, *Examples of ceramic building materials*, 140.

⁸ R. STARAC, *Examples of ceramic building materials*, 140 – 142.

⁹ R. STARAC, *Examples of ceramic building materials*, 142.

¹⁰ R. STARAC, *Examples of ceramic building materials*, 140.

SLIKA 3. Ara s Cickina u trenutku nalaza (foto: R. Starac)

kasnijega crkvenog namještaja. Dimenzije na razini baze iznose 25,5 x 29 cm, širina natpisnoga polja iznosi 22 cm, dok su bočne stranice široke 21,5 cm. Ukupna sačuvana visina spomenika je 43,5 cm. Visina base iznosi 10,5, a natpisnoga polja 27 cm.¹¹

Žrtvenik je većim dijelom sačuvan iako nedostaju dio baze i, kako je rečeno, veći dio kruništa (Sl. 4). Baza se sastoji od cime rekte i plinte¹² koja se međutim uglavnom nije sačuvala. Sličnu je profilaciju moguće pretpostaviti i za krunište, no s obzirom na to da se potonje nedovoljno sačuvalo, nije moguće rekonstruirati

¹¹ Preliminarno u: R. STARAC, *Examples of ceramic building materials*, 140 – 142; Mirna CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske* (Disertacije i monografije, sv. 13), Zagreb, 2022., 183, kat. br. 259.

¹² M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 10 – 11.

SLIKA 4. Prednja, stražnja i bočne strane are s Cickina (foto: A. Konestra)

njegov izgled. Natpisno je polje finije obrađeno odnosno zaglađeno, iako su mjestimice vidljivi tragovi obrade zubačom. Na bazi i bočnim stranicama vidljiva je grublja obrada zubačom dok je stražnja strana znatno grublje obrađena (također zubačom) i očito nije trebala biti vidljiva dok je ara bila u svome originalnom položaju. Natpisno je polje gotovo u potpunosti sačuvano (Sl. 5), osim manjih oštećenja na rubnim okomicama, posebno na desnoj strani gdje se

SLIKA 5. Natpis na ari s Cickina (foto: A. Konestra)

tako tek naslućuje zadnje slovo 1. retka, i u gornjem lijevom kutu. Unatoč tomu, natpis, koji se centrirano proteže u četiri reda i zauzima otprilike 2/3 prostora natpisne plohe, u potpunosti je čitljiv. Natpis glasi:

QFONTEIV	<i>Q(uintus) Fonteiu[s]</i>
MAXIMVS	<i>Maximus</i>
DIANAЕ	<i>Dianae</i>
V S L M	<i>V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)</i>

Prijevod: Qvint Fonteј Maksim Dijani zavjet ispunio radosno (i) zaslužen¹³.

Slova su relativno pravilno oblikovana, iako su neka viša nego što su šira (npr. slovo V, X, većina riječi *Dianae* i dr.), pa natpis mjestimice djeluje stiješnjeno (Sl. 5), što bi se moglo okarakterizirati kao rustična kapitala. Također, veličina slova

¹³ Kratica VSLM raščlanjena je prema Robert MATIJAŠIĆ, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Knjižnica Tabula sv. 3, Pula, 2002., 93.

se od vrha do dna natpisa znatno smanjuje, tako su prenomen i nomen dedikanta u 1. redu napisani slovima najvećih dimenzija (od 4,5 – uključujući vodoravnu hastu slova Q – do 3,6 cm), dok su u ostatku natpisa slova nešto manjih dimenzija (2. red: 2,5 – 2,6 cm; 3. red: 2,4 – 2,6 cm; 4. red: 2,1 – 2,2 cm). Unutar natpisa nisu primjetne ligature, a *nomen* i zavjetna formula napisani su inicijalom odnosno skraćenicom (Q i VSLM). Određena tendencija za zadržavanjem pravilnosti natpisa očituje se u velikom razmaku između slova zavjetne formule u 4. redu, pa ona zauzimaju približno istu širinu kao 1. red natpisa.

Interpretacija natpisa posve je jasna: Qvint FonteЈ Maksim podiže žrtvenik Dijani kao ispunjenje nekoga zavjeta, smatrajući da je božica uslišila njegove molbe.¹⁴ Time se spomenik smješta u kategoriju zavjetnih ara s posvetnim natpisom, podignutih uslijed ispunjenja zavjeta navedenoga dedikanta, a čiji je natpisni izričaj najčešće vrlo jednostavan, štur i formulaičan.¹⁵ Prema tipologiji V. Zović i A. Kurilić, zavjetni natpis s Cickina pripada strukturi B1 zavjetnih natpisa Liburnije, drugoj najčešće zastupljenoj zavjetnoj strukturi s ovoga područja, koja je ipak nešto rjeđa u sjevernom dijelu regije.¹⁶ Sama zavjetna formula VSLM iznimno je česta, odnosno najkarakterističnija je za carsko razdoblje uopće,¹⁷ pa

¹⁴ Jörg RÜPKE, Dedications accompanied by inscriptions in the Roman Empire: Functions, intentions, modes of communication, u: *Dediche sacre nel mondo greco-romano: diffusione, funzioni, tipologie*, Institutum Romanum Finlandiae, American Academy in Rome, 19-20 aprile, 2006, ur. John Bodel i Mika KAJAVA, AIRF sv. 35, Roma, 2009., 31; William VAN ANDRIGA, Cultes et sanctuaires des Rutènes à l'époque romaine, u: *Les Rutènes. Du peuple à la cité. De l'indépendance à l'installation dans le cadre romain 150 a.C. - 100 p.C. Colloque de Rodez et Millau (Aveyron), les 15, 16 et 17 novembre 2007*, ur. Philippe Gruat, Jean-Marie Pailler i Daniel Schaad, *Aquitania Supplément* 25, Bordeaux, 2011., 480; Mika KAJAVA, Religion in Rome and Italy, u: *The Oxford Handbook of Latin Epigraphy*, ur. Christer Bruun, Johnatan Edmondson, Oxford – New York, 2015., 409 – 410; Emmanuel PUI, *Espaces et pratiques culturels dans les villas de Gaule et de Germanie durant le Haut Empire. Archéologie et Préhistoire*, neobjavljena doktorsta disertacija, Sveučilište Aix Marseille, Marseille, 2022., 214.

¹⁵ Mary BEARD, Writing and religion: ancient literacy and the function of the written word in Roman religion, u: *Literacy in the Roman world* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, no. 3), Ann Arbor 1991., 46; Marko SINOBAD, Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske, *Opuscula Archaeologica*, sv. 34, Zagreb, 2010., 151; Francisco BELTRÁN LLORIS, Latin epigraphy: the main types of inscriptions, u: *The Oxford Handbook of Latin Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson, Oxford – New York, 2015., 89 – 110, ovdje 98; Valentina ZOVIĆ, Anamarija KURILIĆ, The structure of votive inscriptions from Roman Liburnia, *Arheološki vestnik*, sv. 66, Ljubljana, 2015., 401, http://av.zrc-sazu.si/En/66/Zovic_Kurilic_AV_66.html, posjećeno 17. 3. 2023.

¹⁶ V. ZOVIĆ, A. KURILIĆ, The structure of votive inscriptions, 404 – 405, 413, sl. 11.

¹⁷ Silvio PANCIERA, Le iscrizioni votive latine, u: *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti. Scritti vari editi e inediti (1956-2005) con note complementari e indici* [u: Anathema. Regime delle offerte e vita dei santuari nel Mediterraneo antico, *Atti del Convegno Internazionale (Roma 1989)*, ur. Gilda Bartoloni, Giovanni Colonna i Cristiano Grotanelli, (*Scienze dell'Antichità*, sv. 3-4), Roma, 1989. – 1990., 905 – 914], Roma, 2006., 26 [911].

tako i u Liburniji.¹⁸ Njome se izriče prijelaz predmet iz dedikantova vlasništva u božansko „vlasništvo“¹⁹ te potvrđuje ispunjenje obećanoga prinosa žrtve.²⁰

Što se dedikanta tiče, ime je izneseno u obliku *tria nomina*, prema imenskoj formuli *praenomen + nomen + cognomen*,²¹ koja se u Liburniji javlja neznatno češće u ranom nego u kasnom principatu, odnosno gotovo je podjednako zastupljena od sredine 1. do približno sredine 3. st. i uglavnom ju nose slobodnorodne osobe.²² Iako su prenomen i kognomen s are iz Cickina vrlo česti,²³ A. Kurilić primjećuje da su oba iznimno česta u Liburniji te su mogla biti korištena i kod imenovanja domorodaca.²⁴ Nešto detaljnije moguće je osvrnuti se na nomen *Fonteius* koji se u Liburniji javlja tri puta,²⁵ dva na otoku Cresu (Beli)²⁶ i jednom na Krku,²⁷ dok se u ostatku Dalmacije, čini se, ne pojavljuje. G. Alföldi i J. J. Wilkes smatraju da su liburnski Fonteji autohtona obitelj, dok A. Kurilić ovaj nomen smješta među one mogućega domorodačkog porijekla, no ipak ostavljajući otvorenu i mogućnost njegova alohtonog porijekla, s obzirom na to da se Fonteji često javljaju u Italiji i drugdje na Zapadu.²⁸ Liburnsko porijeklo creskih i krčkih Fonteja pretpostavljaju i I. Fadić,²⁹ M. Vitelli Casella³⁰ te, posredno, N. Cesarik.³¹

¹⁸ V. ZOVIĆ, A. KURILIĆ, The structure of votive inscriptions, 410.

¹⁹ J. RÜPKE, Dedications accompanied by inscriptions, 31 – 32.

²⁰ M. BEARD, Writing and religion, 45.

²¹ Tip G prema Anamarija KURILIĆ, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu: antroponimija, društveni slojevi, etničke promjene, gospodarske uloge*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zadru Sveučilišta u Splitu, Zadar, 1999., 47 – 56.

²² A. KURILIĆ, *Pučanstvo Liburnije*, 245.

²³ Iro KAJANTO, *The latin cognomina*, Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum, XXXVI 2, Roma, 1982., 104, 274.

²⁴ A. KURILIĆ, *Pučanstvo Liburnije*, 170.

²⁵ A. KURILIĆ, *Pučanstvo Liburnije*, br. 3045, 5367; Anamarija KURILIĆ, Liburnski antroponimi, *Folia Onomastica Croatica*, sv. 11, Zagreb, 2002., 137.

²⁶ L. Fonteius Q. f. Rufus (CIL 3, 3148=10131); Q. Fonteius Raeci f. (CIL 3, 3149) (Ivir u Creksiju za vrijeme Tiberija, A. KURILIĆ, Liburnski antroponimi, 137).

²⁷ L. Fonteius Eutychet(i) (liburnski cipus), Ivo FADIĆ, Krčka skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa – prilog klasifikaciji, u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, ur. Željko Rapanić, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 13, Zagreb, 1989., 56, n. 2.

²⁸ Geza ALFÖLDI, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, N.F. Beiheft 4, Heidelberg, 1969., 85; John J. WILKES, *Dalmatia*, London, 1969., 309, 311; A. KURILIĆ, Liburnski antroponimi, 137, n. 105.

²⁹ I. FADIĆ, Krčka skupina liburnskih nadgrobnih spomenika, 54.

³⁰ Mattia VITELLI CASELLA, *La Liburnia settentrionale nell'antichità: geografia, istituzioni e società*, Bologna, 2021, 223, n. 272, 275, n. 510.

³¹ Nikola CESARIK, Kvint Recije Ruf i problem funkcija princepsa pretorija i trecenarija, *Diadora*, sv. 28, Zadar, 2018., 95.

Na temelju tipologije žrtvenika, čiji su oblik, položaj natpisa i dimenzije najzastupljeniji u korpusu s područja Hrvatske,³² i same, vrlo štire dedikacije, nije moguće donositi preciznije zaključke o dataciji spomenika.³³ Ni imenska formula ne omogućava preciznije kronološko određivanje.³⁴ Ipak, M. Cvetko predlaže dataciju u 1. st.,³⁵ a s obzirom na to da se takvi spomenici u Dalmaciji uglavnom datiraju od 1. do 3. st.,³⁶ što odgovara i značajkama natpisa, spomenik s Cickina zasigurno potječe iz razdoblja principata, vjerojatno njegova ranijeg dijela.³⁷

Na otoku Krku dosad nisu pronađene are sa zavjetnim natpisom nekomu božanstvu, odnosno dosad su poznata samo četiri fragmentarno sačuvana kruništa žrtvenika većih dimenzija pronađena u sekundarnoj upotrebi unutar kasnoantičkih zidina grada Krka³⁸ i koji po svoj prilici potječu iz samoga urbanog središta. Također, za sada jedini zavjetni natpisi s otoka oni su iz Krka i Fulfina, oba posvećena Veneri, a potonji i Jupiteru. Prvi se odnosi na popravak Venerina hrama u gradu Krku,³⁹ dok je precizna funkcija drugoga nejasna,⁴⁰ no oni dakako potječu iz sasvim različitoga topografskog i uporabnog konteksta. Stoga, s obzirom na to da je ovo prva otočna rimska votivna ara te prvi zavjetni spomenik pronađen u ruralnome otočnom kontekstu, nedostaju lokalne paralele koje bi mogle pomoći u njezinoj interpretaciji, a posebno u dataciji. Na području Kvarnera votivne su are zastupljene s ukupno 36 spomenika datirana u razdoblje principata,⁴¹ no na otocima su relativno rijetke:⁴² dvije su pronađene na Cresu – u Cresu⁴³ i Osoru,⁴⁴ dvije na Rabu – u Barbatu⁴⁵ i gradu Rabu,⁴⁶ jedna potječe iz

³² M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 12 – 13, 26 – 27.

³³ F. BELTRÁN LLORIS, Latin epigraphy: the main types of inscriptions, 98; V. ZOVIĆ, A. KURILIĆ, The structure of votive inscriptions, 401.

³⁴ A. KURILIĆ, *Pučanstvo Liburnije*, 55.

³⁵ M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 182.

³⁶ M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 71; Mirna VUKOV, *Između tradicije i modifikacije. Rimski zavjetni žrtvenici u Hrvatskoj kao razvoja pokazatelji gospodarstva i društva u provincijama*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2018., 149 – 152.

³⁷ R. STARAC, Examples of ceramic building materials, 140.

³⁸ Nino NOVAK, *Bedemi grada Krka I.*, Omišalj, bez godine, 18.

³⁹ A. KURILIĆ, Recent epigraphic finds, 136 – 137, br. 1; V. ZOVIĆ, A. KURILIĆ, The structure of votive inscriptions, 449, kat. br. I; EDCS-57200001; EDH-HD053925.

⁴⁰ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, I. VALENT, Municipium Flavium Fulfinum, 115, 133.

⁴¹ V. ZOVIĆ, A. KURILIĆ, The structure of votive inscriptions.

⁴² M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 133 – 134, 359 – 360.

⁴³ CIL 03, 10134; A. KURILIĆ, *Pučanstvo Liburnije*, kat. br. 2443; EDCS-31400591; M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 132, n. 134 s ranijom literaturom.

⁴⁴ ILJug 2955; A. KURILIĆ, *Pučanstvo Liburnije*, kat. br. 2128; HD035316; EDCS-10101963; M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 132, n. 133 s ranijom literaturom.

⁴⁵ CIL 03, 10120; M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 222, n. 360 s ranijom literaturom.

⁴⁶ CIL 03, 3114; M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 222, n. 359 s ranijom literaturom.

Vlašića⁴⁷ i tri iz Caske na Pagu,⁴⁸ no potomje tvore zasebnu skupinu kako svojim dimenzijama tako i brojnošću i sadržajem natpisa. Gotovo svi spomenici poznati su kao spoliji ili slučajni nalazi, uglavnom s kraja 19. st., kada ulaze u lokalne zbirke i korpuse odnosno gubi im se trag, stoga im se i pojedivosti o mjestu nalaza i originalnome smještaju danas teško mogu naslutiti.

KULT DIJANE U (SJEVERNOJ) LIBURNIJI I NJEGOVI PROSTORI

Božica Dijana italsko je božanstvo čije se najranije štovanje veže uz svete šume – Dijanine gajeve, poput onoga u Ariciji na jezeru Nemi, gdje se intenzivnije aktivnosti mogu pratiti od srednjega brončanog, a Dijanin kult od arhaiskoga doba.⁴⁹ U tome je razdoblju Dijana zaštitnica Latinske lige te su njezina sveta mjesta⁵⁰ izvan grada, u divljini, bila mjesta susreta različitih zajednica te se ondje boravilo bez oružja.⁵¹ U 4. – 3. st. pr. Kr., sada rimska Dijana⁵² počinje preuzimati, pod utjecajem Grčke religije i njezine Artemide, ikonografiju lovkinja (i u interpretaciji Potnie Theron),⁵³ no Dijana je i boginja trudnica, što kasnije

⁴⁷ CIL 03, 3113; V. ZOVIC, A. KURILIC, The structure of votive inscriptions, 427, n. 47.

⁴⁸ Anamarija KURILIC, Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 36, Zadar, 1994., 207 – 210; M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 206 – 208, n. 321 – 323; Maja GRISONIC et al., Calpurnia L. Pisonis Filia, Cn. Pisonis Neptis i zavjetna ara posvećena Izidi, Serapisu, Ozirisu i Anubisu iz uvala Caska na otoku Pagu, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. LV, Zagreb, 2022., 231 – 255.

⁴⁹ Carmine AMPOLO, Boschi sacri e culti federali: l'esempio del Lazio, u: *Les bois sacrés: Actes du Colloque International (Naples 1989)*, ur. Olivier De Cazanove i John Scheid, Naples, 1993., <https://doi.org/10.4000/books.pcbj.347>, posjećeno 15. 3. 2023.; Giuseppina GHINI, Francesca DIOSONO, Il santuario di Diana a Nemi: recenti acquisizioni dai nuovi scavi, u: *Sacra Nominis Latini. I santuari del Lazio arcaico e repubblicano. Atti del Convegno, [Roma 2009]*, ur. Elisa Marroni, Ostraka n.s., sv. I, Perugia, 2012., 119; Francesca DIOSONO, Inside the Volcano and into the Trees. The sacred Grove of Diana Nemorensis in archaic Latium between the literary and archaeological sources, u: *Sacred Landscapes in Antiquity: Creation, Manipulation, Transformation*, ur. Ralph Häussler i Gian Franco Chiaï, Oxford, 2020., 7 – 28; Fay GLINISTER, Getting to know Diana, u: *Gods and Goddesses in Ancient Italy*, ur. Edward Bispham i Daniele Miano, London – New York, 2020., 48, 51 – 52; Patricia A. JOHNSTON, Giovanni CASADIO, Introduction, u: *Artemis and Diana in Ancient Greece and Italy. At the Crossroads between the Civic and the Wild*, ur. Patricia A. Johnston i Giovanni Casadio, Newcastle upon Tyne, 2021., xiv.

⁵⁰ Carin M. C. GREEN, *Roman Religion and the Cult of Diana at Aricia*, Cambridge – New York, 2007., 89.

⁵¹ C. M. C. GREEN, *Roman Religion*, 87 – 89.

⁵² Francesca DIOSONO, Inside the Volcano and into the Trees. The sacred Grove of Diana Nemorensis in archaic Latium between the literary and archaeological sources, 22, 24.

⁵³ C. M. C. GREEN, *Roman Religion*, xiii – xiv; Miroslav GLAVIČIĆ, Kultovi antičke Senije, Zadar, 2013., 39 – 40; F. GLINISTER, Getting to know Diana, 47 – 48.

prerasta u šire ozdraviteljske konotacije⁵⁴ njezina štovanja. Nadalje božica je mjeseca, pa time i svjetlosti, te raskrižja,⁵⁵ a posjeduje i ktonijsku komponentu grčke Hekate.⁵⁶ Slijedom toga, Dijana je božica vangradskih, *extra muros* područja i divljine (kao Artemida Agrotera),⁵⁷ iako je s vremenom njezina uloga višestruko reinterpetirana i prilagođavana.⁵⁸

Na području Liburnije natpisna i skulpturna građa koja ukazuje na kult Dijane javlja se svega 14 puta (Sl. 6, Tab. 1)⁵⁹ te je razmjerno rijetka u odnosu na preostali, posebno delmatski⁶⁰ dio rimske provincije Dalmacije.⁶¹ Također, u Liburniji se Dijana uglavnom javlja sama, odnosno tek se jednom spominje u paru s Neptunom,⁶² dok je u preostalome dijelu Dalmacije, posebno u kontekstu figuralnih spomenika, uglavnom u paru sa Silvanom i Nimfama ili drugim

⁵⁴ Valeria CICALA, Tradizione e culti domestici, u: *Immagini divine. Devozioni e divinità nella vita quotidiana dei romani, testimonianze archeologiche dall'Emilia Romagna*, Jacopo Ortalli i Diana Neri, Firenze, 2007., 50.

⁵⁵ Miroslav GLAVIČIĆ, Kipić božice Dijane iz Kampora na otoku Rabu, *Radovi FFZd. Razdio povijesnih znanosti*, sv. 36, no. 23, Zadar, 1997., 35; F. GLINISTER, Getting to know Diana, 49 – 50; P. A. JOHNSTON, G. CASADIO, Introduction, xii – xiii, xv.

⁵⁶ G. GHINI, F. DIOSONO, Il santuario di Diana, 119.

⁵⁷ V. CICALA, Tradizione e culti domestici, 50; Marina MILIĆEVIĆ BRADAČ, Dijana izvan grada, *Archaeologia Adriatica*, sv. 2, no. 1, Zadar, 2008., 359 – 366; Palma KARKOVIĆ-TAKALIĆ, A contribution to the topography (and the interpretation) of the so-called oriental cults from the territory of Salona, u: *Sacrum facere. Atti del 5. Seminario di Archeologia del Sacro. Sacra peregrina. La gestione della pluralità religiosa nel mondo antico: Trieste, 17-19 novembre 2016*, ur. Federica Fontana i Emanuela Murgia, Polymnia. Studi di archeologia 10, Trieste, 2019., 269; P. A. JOHNSTON, G. CASADIO, Introduction, xvi; Massimo GIUSEPPETTI, Agrotera: Situating Artemis in Her Landscape, u: *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean. Spaces, Mobilities, Imaginaries*, ur. Thomas Galoppin, Elodie Guillon, Max Luaces, Asuman Lätzer-Lasar, Sylvain Lebreton, Fabio Porzia, Jörg Rüpke, Emiliano Rubens Urciuoli i Corinne Bonnet, Berlin – Boston, 2022., 123 – 146.

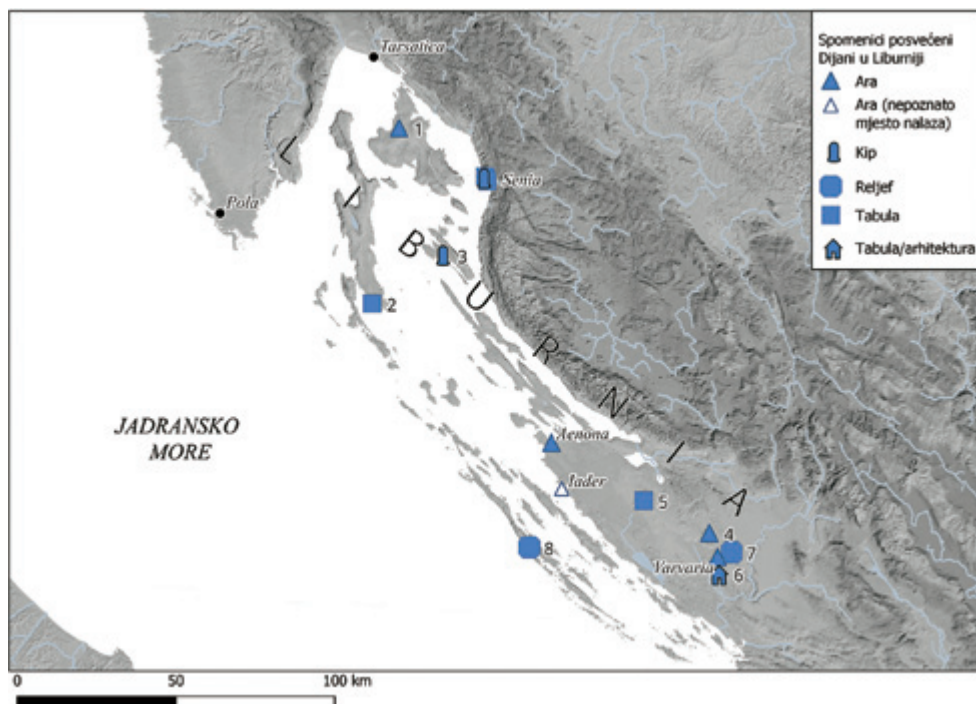
⁵⁸ F. GLINISTER, Getting to know Diana, 55.

⁵⁹ Upućuje se na Tab. 1 i za opsežniju literaturu o pojedinim spomenicima.

⁶⁰ Goranka LIPOVAC VRKLJAN, Željko MILETIĆ, Reljef Dijane iz Ridera, *Opuscula archaeologica*, sv. 23-24, Zagreb, 1999. – 2000., 161; Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Artemis/Diana, u: *Lexicon iconographicum mythologiae classicae (LIMC). Supplementum 2009, Vol. 1*, ur. Jean Ch. Balty, John Boardman, Richard G. A. Buxton, Giovannangelo Camporeale, Fulvio Canciani, Antoine Her. Mary, Tonio Holscher, Vassilis Lambrinoudakis i Erika Simon, Dusseldorf, 2009., 101; M. GLAVIČIĆ, Kipić božice Dijane iz Kampora na otoku Rabu, 39.

⁶¹ Prema Epigraphic Database Heidelberg (EDH) Dijana se u natpisnoj građi provincije javlja 35 puta, dok se prema Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby (EDCS) javlja 46 puta. T. Glučina invertirao je ukupno 46 figuralnih prikaza Dijane (u različitim varijantama) iz provincije Dalmacije (Toni GLUČINA, *Prikazi Artemide/Dijane u antičkoj Dalmaciji*, neobjavljeni magistarski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2012.), a M. Cvetko 17 žrtvenika (M. CVETKO, *Rimski zavjetni žrtvenici*, 33).

⁶² *Aenona*, CIL 03, 02970; EDCS-28400226.

SLIKA 6. Karta Liburnije (za brojeve lokaliteta vidi Tablicu 1.) s distribucijom spomenika posvećenih Dijani ili s prikazom Dijane (izradila: A. Konestra)

božanstvima, odnosno javlja se s nekoliko tipova prikaza,⁶³ što bi moglo ukazivati na značajke delmatskoga predrimskog religijskog sustava.⁶⁴

⁶³ Julian MEDINI, Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku, *Radovi FFZd. Razdio društvenih znanosti*, sv. 23, Zadar, 1983. – 1984., 17 – 25; G. LIPOVAC VRKLJAN, Ž. MILETIĆ, Reljef Dijane iz Ridera, 161; Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Les traditions autochtones dans les représentations culturelles figurées sur le territoire des Dalmates illyriens, u: *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum – Neue Funde und Forschungen. Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Köln 2. bis 6. Mai 2001*, ur. Peter Noelke, Friederike Naumann-Steckner i Beate Schneider, Mainz am Rhein, 2003., 419; Nenad CAMBI, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Biblioteka knjiga Mediterana, Split, 2005., 38; Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Uz jedan neobjavljeni reljefni prikaz Dijane iz cetinskoga kraja, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 99, Split, 2006., 135; Mirjana SANADER, O antičkim kultovima u Hrvatskoj, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 101, Split, 2008., 173 – 173; Marina MILIČEVIĆ BRADAČ, Spomenici božice Dijane iz kolonije *Claudia Aequum* i logora *Tilurium*, *Opuscula archaeologica*, sv. 33, Zagreb, 2009., 51 – 78; Nenad CAMBI, Religija Silvana i Nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi u vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću*, ur. Vicko Kapetanović, Split, 2013., 18.

⁶⁴ N. CAMBI, Religija Silvana i Nimfa, 18.

Iako su, posebno na području Liburnije, ali i Histrije te sjeverne Italije,⁶⁵ rimska kanonička ženska božanstva često *interpretatione Romana* nekoga od brojnih epihorskih ženskih božanstava, što je pretpostavljeno i za Dijanu drugdje u Iliriku,⁶⁶ to ne mora nužno uvijek biti slučaj, već svaku pojavnost valja zasebno preispitati.⁶⁷ Potrebno je stoga naglasiti da u slučaju Liburnije dosad nisu utvrđeni spomenici koji bi ukazivali na Dijanin sinkretizam s nekim domorodačkim božanstvom, kao što je to na primjer slučaj s Venerom i lokalnom Anzotikom.⁶⁸

Kod epigrafskih spomenika čiji sadržaj ne pruža konkretne oslonce, takva rasprava bila bi posve neutemeljena, stoga žrtveniku s Cickina prilazimo polazeći s aspekta njegova mjesta nalaza – sjeverne Liburnije i samoga ruralnog sklopa, odnosno krajolika. Naime, tek se nekoliko spomenika posvećenih Dijani porijeklom iz Liburnije veže uz urbana središta toga dijela provincije Dalmacije i u svim je slučajevima kada je o njima moguće nešto više zaključiti po svoj prilici riječ o privatnome štovanju odnosno o zavjetnim spomenicima koji svjedoče o individualnome činu religioznosti⁶⁹ (dva iz Senije, jedan iz Varvarije; ara iz AMZd, inv. br. A7324, za koju se ponegdje navodi mjesto nalaza Zadar, ustvari je nepoznatoga porijekla, vidi Tab. 1). Posebno se ipak ističe Dijanin kult u Seniji, gdje je posvjedočen dvama natpisima i glavom kipa, pa gotovo nema sumnje u postojanje hrama/svetišta ove božice, a koji bi se, doduše jedino prema mjestu nalaza jednoga od natpisa i glave kipa kao spolija, moglo smjestiti na prostoru današnje katedrale, odnosno u neposrednoj blizini svetišta Magne Mater.⁷⁰

⁶⁵ Vesna GIRARDI JURKIĆ, *Duhovna kultura antičke Istre. Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Zagreb, 2005.; Emanuela MURGIA, *Culti e romanizzazione. Resistenze, continuità, trasformazioni*, Trieste, 2013.

⁶⁶ J. MEDINI, Prilog poznavanju; A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Les traditions autochtones; N. CAMBI, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, 39 – 47; N. CAMBI, Religija Silvana i Nimfa; Danijel DZINO, Sculptor Maximinus and his images of the goddess Diana and the girl Lupa from the Dalmatian hinterland, u: *Illyrica Antiqua II. In honorem Duje Rendić-Miočević. Proceedings of the International Conference Šibenik 12th-15th September 2013*, ur. Dino Demicheli, Zagreb, 2017., 335 – 344.

⁶⁷ Claudio ZACCARIA, Testimoniazze epigrafiche dei culti greco-romani nell'area Adriatica settentrionale in età romana. Bilancio e problemi, u: *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, Christine Delpace i Francis Tassaux, Études 4, Pessac, 2000., <https://doi.org/10.4000/books.ausonius.6855>, posjećeno 17. 3. 2023.; A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Uz jedan neobjavljeni reljefni prikaz, 139 – 140.

⁶⁸ Nenad CAMBI, Enonska Venera Anzotika, *Diadora*, sv. 9, Zadar, 1980., 276 – 277; N. CAMBI, Religija Silvana i Nimfa, 16 – 17.

⁶⁹ Giovannella CRESCI MARRONE, Le figure del sacro: il punto di vista dell'epigrafia (nella prospettiva del mondo romano), u: *Sacrum facere. Atti del IV Seminario di Archeologia del Sacro*, ur. Federica Fontana i Emanuela Murgia, Trieste, 2018., 36.

⁷⁰ Ivica DEGMEDŽIĆ, Arheološka istraživanja u Senju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 53, 1952., 251 – 262; Marin ZANINOVIĆ, Kult božice Dijane u Seniji, *Senjski zbornik*, sv. 9, Senj, 1982., 43 – 52; Nenad CAMBI, Bilješke uz kipove Kibebe (Magna Mater) iz Senja, *Senjski zbornik*,

Preostali spomenici iz Liburnije, pa tako i oni s područja sjeverne Liburnije, dolaze iz ruralnoga, odnosno izvangradskoga konteksta. Osim ovdje obrađenoga žrtvenika, zavjetna posveta Dijani javlja se na jednom recentno otkrivenom spomeniku iz uvale Martinšćica, nedaleko Punte Križa na otoku Cresu.⁷¹ Natpis *P(ublius) Cluentiu[s] / L(uci) f(ilius) A[...]/ Dia[nae ?] / u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)* strukturom je istovjetan onome s Cickina, odnosno navode se dedikant, božica i skraćenica VSLM, iako je format drukčiji, odnosno riječ je natpisnome polju nekoga većeg, plošnog spomenika,⁷² vjerojatno tabule ugradbene namjene. Izgledom se, naime, može usporediti s natpisom iz okolice Bribirske glavice (Lastve, Pitomi Brig), u kojem se navodi gradnja trijema u znak ispunjenja zavjeta Dijani. Slična, iako manje rječita, jest i tabula iz Korlata pronađena na lokalitetu kasnije crkve sv. Nediljice.⁷³ Natpis iz Martinšćice također je pronađen kao spolij, u apsidi znatno kasnijega sakralnog objekta (Martinšćica Ibis), stoga o njegovu originalnom položaju za sada nije moguće spekulirati, iako se u neposrednoj blizini višefaznoga ranokršćanskog sklopa nalazi (rano)antički rezidencijalni(?) kompleks, a sam spomenik datiran je u 1. – 2. st.⁷⁴ Slično su oblikovani i ulomci dvaju spomenika iz Senja.⁷⁵

Treći spomenik porijeklom iz sjeverne Liburnije puni je figuralni prikaz božice Dijane iz Kampora, koji je u literaturi poznat već duže vrijeme.⁷⁶ Iako nepotpuno sačuvan, kipić nedvojbeno prikazuje božicu u stajaćem stavu, obučenu u kratki hiton, čizmice i s plaštem preko lijevoga ramena. Na leđima je vidljiv tobolac, pa iako su ruke kipa tek parcijalno sačuvane, naslućuje se pokret posezanja za strijelama te se u lijevoj ruci pretpostavlja luk. Dijana je prikazana u društvu psa i uz stijenu,⁷⁷ prikazom koji nalazi brojne analogije

sv. 20, Senj, 1993., 33 – 44; Nenad CAMBI, Kultni kipovi iz Senja, *Senjski zbornik*, sv. 40, Senj, 2013., 195 – 208; M. GLAVIČIĆ, *Kultovi antičke Senije*, 43.

⁷¹ Morana ČAUŠEVIĆ-BULLY, Sébastien BULLY, Anaïs DELLISTE, Sabine LEFEBVRE, Cyprien MUREAU 2021, Les sites ecclésiiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie), campagne 2019 : Martinšćica (île de Cres) [notice archéologique], *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger [En ligne], Balkans*. <http://journals.openedition.org/baefe/1971>; <https://doi.org/10.4000/baefe.1971>, posjećeno 16. 3. 2023.

⁷² M. ČAUŠEVIĆ-BULLY et al., Les sites ecclésiiaux et monastiques.

⁷³ Zahvaljujemo kolegici dr. sc. Korneliji A. Giunio, muzejskoj savjetnici Arheološkog muzeja Zadar, na informaciji o mjestu nalaza spomenika. Za istraživanja na lokalitetu vidi: Radomir JURIC, Istraživanje srednjovjekovnih nalazišta u Korlatu kod Benkovca, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 34, Split, 2007., 269 – 270.

⁷⁴ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY et al., Les sites ecclésiiaux et monastiques.

⁷⁵ V. ZOVIĆ, A. KURILIĆ, The structure of votive inscriptions, 425, kat. br. 33, 34.

⁷⁶ M. GLAVIČIĆ, Kipić božice Dijane; M. SANADER, O antičkim kultovima u Hrvatskoj, sl. 12.

⁷⁷ M. GLAVIČIĆ, Kipić božice Dijane, 34.

u rimskoj umjetnosti te je kipić okvirno datiran u 3. st.⁷⁸ Prema podacima iz *Velike kamporske kronike* fra Odorika Badurine, kipić je pronađen dvadesetak metara istočnije od zida kamporskoga samostana, tijekom uređenja ceste 1942. g.⁷⁹ S obzirom na druge nalaze koji se navode u okolici samostana, a koji uključuju ostatke zidova i barem jedan sepulkralni spomenik, posve je moguće da se ovdje nalazio veći antički lokalitet.⁸⁰

Tipološki i strukturno posve različiti, spomenici iz sjeverne Liburnije posvećeni Dijani ipak imaju i neke zajedničke značajke. Kada je to moguće naslutiti, podižu ih odnosno posvećuju kao *sacra privata*⁸¹ slobodni rimski građani, a spomenici su pronađeni u sklopu potvrđenih ili u neposrednoj blizini pretpostavljenih rimskih ruralnih stambeno-gospodarskih sklopova.⁸² Njihov originalni položaj nije moguće naslutiti, s obzirom na to da je mahom riječ o spolijima ili slučajnim nalazima, no postojanje svetih mjesta – svetišta⁸³ – posvećenih Dijani u ruralnim krajolicima kvarnerskih otoka čini se posve izvjesnim.⁸⁴

Uspoređujući ih s obližnjim područjem južne Liburnije, stječe se slična slika štovanja Dijane u ruralnim krajolicima, posvjedočena kako arama (Dobropoljci i ara s nepoznatoga položaja koja se čuva u AMZd, inv. br. A7324) tako i natpisima i reljefima (Korlat, Smrdelji, Bribir – Lastve, Žman) (Tab. 1, Sl. 6). Potonji upućuju na entitet posvećenih *ex-vota*,⁸⁵ ali i na postojanje prostora unutar kojih su se oni čuvali i prikazivali, što se posebno odnosi na reljefe, a u pojedinim slučajevima

⁷⁸ M. GLAVIČIĆ, Kipić božice Dijane, 34 – 35 i n. 2.

⁷⁹ Ana KONESTRA, Nenad CAMBI, Rapska osteoteka: novi pogled na sepulkralni spomenik Remije Maksime iz franjevačkog samostana u Kamporu na otoku Rabu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 113–2, 2020. – 2021., 370, sl. 13.

⁸⁰ A. KONESTRA, N. CAMBI, Rapska osteoteka, 369 – 370.

⁸¹ Maddalena BASSANI, Strutture architettoniche a uso religioso nelle domus e nelle *villae* della Cisalpina, u: Religionem significare. *Aspetti storico-religiosi, strutturali, iconografici e materiali dei Sacra Privata. Atti dell'Incontro di Studi (Padova, 8-9 giugno 2009)*, ur. Francesca Ghedini i Maddalena Bassani, Roma, 2011., 99.

⁸² Serena SOLANO, Furio SACCHI, Il culto di Minerva nel bresciano. Geografia e forme del sacro fra interpretatio e innovazione, u: Sacrum facere. *Atti del II Seminario di Archeologia del Sacro. Contaminazioni: forme di contatto, traduzione e mediazione nei sacra del mondo greco e romano. Trieste, 19-20 aprile 2013*, ur. Federica Fontana i Emanuela Murgia, Trieste, 2014., 206.

⁸³ Fay GLINISTER, What is a sanctuary?, *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, sv. 8, Paris, 1997., 61 – 80; Nenad CAMBI, O svetištima Silvana u Dalmaciji, *Adrias*, sv. 8-9-10, Zagreb, 1998. – 2000., 99 – 112.

⁸⁴ Alfredo PORRÚA MARTÍNEZ, Un árula hallada en el yacimiento de la villa de La Raya (San Pedro del Pinatar), *Anales de Prehistoria y Arqueología*, sv. 22, Carrascosa del Campo, 2006., 199 – 200, <https://revistas.um.es/apa/article/view/93231>, posjećeno 16. 4. 2023.; E. PUI, *Espaces et pratiques culturels*, 214.

⁸⁵ N. CAMBI, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, 38, 114.

i kipiće.⁸⁶ Takve su se skulpture mogle nalaziti i u nišama, na što često upućuje tek sumarno obrađena stražnja strana,⁸⁷ kao u slučaju Dijane iz Kampora. Što se natpisne građe tiče, ona gdje se jasno spominju arhitektonske intervencije nedvojbeno govori u prilog postojanja građevina povezanih uz Dijanin kult, poput portika u Lastvama na teritoriju Varvarije,⁸⁸ a na to bi mogle upućivati i druge tabule koje je teško zamisliti kao samostojeće spomenike. Navedene su se strukture mogle nalaziti u sklopu središnjih građevina ruralno-gospodarskih sklopova ili kao, moguće nešto izdvojenije, samostojeće građevine (*sacella*) čiji je utjecaj na monumentalizaciju krajolika mogao, slično onomu mauzoleja, biti znatan.⁸⁹ Moguća takva struktura istražena je, na primjer, na lokalitetu rimske vile u Mušićima kod Višegrada u Bosni i Hercegovini.⁹⁰ Manja građevina s apsidom utvrđena nedaleko od ranokršćanske crkve na lokalitetu Crkvina u Galovcu također je interpretirana kao poganski kulturni objekt, na što bi, prema J. Beloševiću, mogli dodatno indicirati žrtvenici i antički monumentalni spoliji pronađeni na ovome lokalitetu.⁹¹ Na temelju arheoloških i epigrafskih ostataka slično se pretpostavlja i na lokalitetu Podvršje-Glavčine,⁹² u Klapivicama i drugdje na području Dalmacije.⁹³ Značajan je u potonjem kontekstu još jedan otočni lokalitet – Mirje u Potirni na otoku Korčuli.⁹⁴ Ondje je, u blizini ostataka rimske (ruralne) arhitekture s cisternom, sredinom 19. st. pronađena tabula čiji

⁸⁶ Maddalena BASSANI, *Sacra privata* nella campagna romana. Prospettive di ricerca, *Ostraka*, sv. XXI, no. 1-2, Perugia, 2012., 17 – 20; N. CAMBI, O svetištima Silvana, 110 – 111; E. PUI, *Espaces et pratiques cultuels*, 214.

⁸⁷ M. BASSANI, *Strutture architettoniche*, 110.

⁸⁸ A. KURILIĆ, *Pučanstvo Liburnije*, kat. br. 2366; V. ZOVIĆ, A. KURILIĆ, The structure of votive inscriptions, 411; M. BASSANI, *Sacra privata*, 20 – 21, a za slične nalaze *in situ* i 23, te za ostale mogućnosti; za druga božanstva usp. N. CAMBI, *Religija Silvana i Nimfa*, 19, 23 – 24.

⁸⁹ A. PORRÚA MARTÍNEZ, Un árula hallada en el yacimiento de la villa de La Raya (San Pedro del Pinatar), 200; M. BASSANI, *Sacra privata* nella campagna romana, 23; E. PUI, *Espaces et pratiques*, 214.

⁹⁰ Irma ČREMOSNIK, Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. XXV, 1970., 45 – 111.

⁹¹ Janko BELOŠEVIĆ, Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, sv. 18-19, Zadar, 1997., 301 – 350.

⁹² Ante UGLEŠIĆ, Podvršje – Glavčine: Results of the most Recent Research, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 23, no. 2, Zagreb, 2017., 655 – 656.

⁹³ Branka MIGOTTI, Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije, *Opuscula archaeologica*, sv. 16, 1992., 225 – 249; N. CAMBI, O svetištima Silvana; N. CAMBI, *Religija Silvana i Nimfa*, 19, 23, 26.

⁹⁴ Dinko RADIĆ, Potirna, u: *Blato do kraja 18. stoljeća*, ur. Teo Šeparović, sv. 3, Blato, 2005., 23 – 32; posljednje u: Igor BORZIĆ, Ulomak sarkofaga od prokoneškog mramora iz Potirne na otoku Korčuli, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 44, Split, 2019., 261 – 271.

natpis,⁹⁵ uz dedikanticu, navodi gradnju hrama (*templum*), njegovo opremanje kipom (*signum*) te njegovo posvećenje Veneri Pelagiji. Uz još neke indicije, poput korniča s natpisom *Venus* i drugih arhitektonskih elemenata, njime je potvrđeno postojanje svetišta Venere Pelagije, vjerojatno smještenoga u sklopu ruralnoga posjeda obitelji *Signius*.⁹⁶ I s otoka Mljeta potječe natpis koji svjedoči o postojanju hrama, ovoga put posvećenoga *Libru*, u ruralnome kontekstu. *Tabula* koja donosi dedikaciju *vilica Magna* pronađena je naime kao spolij u ranokršćanskoj bazilici nedaleko kasnoantičke palače u Polačama te se iz natpisa, osim detalja o vlasniku i upravitelju posjeda, saznaje i o proširenju hrama s trijemom.⁹⁷

Same are ne omogućavaju *a priori* rekonstrukciju svoga prvobitnog položaja s obzirom na to da, kada i jesu pronađene *in situ*, njihov položaj upućuje kako na zatvorene prostore (prostorije unutar većih sklopova, *sacraria*) tako i na smještaj neposredno uz ulaze u pojedine prostorije ili postavljanje u sklopu izdvojenih građevina ili prostora (*sacella*).⁹⁸ Are su mogle biti postavljene i na izdignute podije na otvorenom ili u nekome dijelu kuće.⁹⁹ Dakako, Dijanin slučaj nije jedinstven i takve je *sacella* moguće pretpostaviti i za druga božanstva posvjedočena kroz *sacra privata* u ruralnome kontekstu, pa se na primjer za Kalpurnijine are iz Caske pretpostavlja smještaj unutar privatnoga (ali ne zato široj javnosti nedostupnoga) svetišta podignutoga na obiteljskome ruralnom imanju,¹⁰⁰ u već spomenutim Klapivicama spominje se postojanje *aedesa*,¹⁰¹ u Podvršju *templum*,¹⁰² dok je na području Trstenika u Kaštel Sućurcu pronađen zabat pretpostavljene edikule posvećene Silvanu.¹⁰³ Na postojanje takvih građevina na području sjeverne Liburnije mogao bi upućivati reljef posvećen ženskom božanstvu (*Aitica?*) pronađen u Rapcu (podno antičke *Alvone*), a koji je

⁹⁵ CIL 03, 3066/10083; Šime LJUBIĆ, Rimski nadpis našast u Potirni na otoku Korčuli, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. IX, 1887., 69 – 71, <https://hrcaj.srce.hr/file/75365>, posjećeno 15. 12. 2023. Za recentnije čitanje vidjeti: <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD061175> i https://db.edcs.eu/epigr/epi_url.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-28400322, posjećeno 15. 12. 2023.

⁹⁶ I. BORZIĆ, Ulomak sarkofaga, 263 – 264, sl. c, 268.

⁹⁷ Marin ZANINOVIĆ, Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu, *Arheološki vestnik*, sv. 41, Ljubljana, 1990., 725 – 732.

⁹⁸ M. BASSANI, *Strutture architettoniche*, 99 – 100, 111; M. BASSANI, *Sacra privata nella campagna romana*, 5; E. PUI, *Espaces et pratiques*, 214.

⁹⁹ M. BASSANI, *Strutture architettoniche*, 101; E. PUI, *Espaces et pratiques*, 214.

¹⁰⁰ M. GRISONIĆ et al., *Calpurnia L. Pisonis Filia*, 249, n. 74 s ranijom literaturom.

¹⁰¹ N. CAMBI, O svetištima Silvana, 19, 26.

¹⁰² A. UGLEŠIĆ, Podvršje – Glavčine, 655.

¹⁰³ Ante RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone, *Arheološki radovi i rasprave*, sv. 8-9, Zagreb, 1982., 124 – 126; N. CAMBI, O svetištima Silvana, 107, vidi i za prikaze takvih edikula na reljefima.

mogao služiti kao zabat edikule.¹⁰⁴ Na sličnu bi funkciju mogao upućivati i reljef s posvetom Dijani iz Žmanskih jezera na Dugom otoku.¹⁰⁵ U svim navedenim slučajevima riječ je o izričaju privatnoga kulta. M. Bassani takve kultne građevine posebno povezuje uz pojedina božanstva, npr. Silvana,¹⁰⁶ što je vidljivo i iz brojnih primjera iz agera Salone.¹⁰⁷ Najznačajniji primjer Dijanina *aedesa* iz ruralnoga prostora obalne Dalmacije svakako je pretpostavljeno svetište *Ad Dianam* na splitskome Marjanu, tako označeno toponimom i ikonom hrama na Tabuli Peutingeriani.¹⁰⁸

Sacella ili *aedicule*, odnosno svetišta posvećena Dijani i smještena u prirodnom okruženju, spominju se u povijesnim izvorima,¹⁰⁹ u kojima se opisuju i žrtvovanja toj božici prilikom lova,¹¹⁰ što je vrlo jasno prikazano, na primjer, na mozaiku „Malog lova“ iz „Vile del Casale“ u Piazza Armerini na Siciliji. Na potonjem je, uz ostale scene povezane s lovom, prikazana ara na kojoj jedan od likova pali mirodije iza koje se nalazi stupić na kojem je postavljen mali kip Dijane, a cijeli se ansambl nalazi, čini se, na otvorenom, između stabala.¹¹¹ Sličan prikaz svetišta na otvorenom pojavljuje se i na nekim Silvanovim reljefima iz Dalmacije.¹¹²

¹⁰⁴ Robert MATIJAŠIĆ, Tre iscrizioni inedite da *Alvona* (Albona) e dintorni, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, sv. XXXVI, Rovinj, 2006., 9 – 21.

¹⁰⁵ Mate SUIĆ, Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. LIII, 1952., 233 – 248; A. KURILIĆ, Latinski natpisi, 233.

¹⁰⁶ M. BASSANI, *Sacra privata* nella campagna romana, 6, 23 – 24.

¹⁰⁷ Npr. Trstenik, Klis i dr., Silvija BEKAVAC, Silvan u Saloni, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 104, Split, 2011., 159; N. CAMBI, O svetištima Silvana; N. CAMBI, Religija Silvana i Nimfa u rimskoj Dalmaciji, 19.

¹⁰⁸ Posljednje u: Tin TURKOVIĆ, Prikaz hrvatskog povijesnog prostora na Peutingerovoj karti – Dijanin hram na Marjanu u svjetlu novih spoznaja, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština“ u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split 3. - 6. studenog 2009.*, ur. Tomislav Šeparović, Mate Zekan i Nikolina Uroda, Split, 2010., 127 – 145, s ranijom literaturom; za druge spomenike posvećene Dijani s područja splitskoga poluotoka vidi P. KARKOVIĆ-TAKALIĆ, A contribution to the topography.

¹⁰⁹ Posebno je zanimljiv Marcialov opis svetih mjesta na njegovu posjedu u X knjizi Epigrama (M. Valerii Martialis, *Epigrammata*, ur. Wilhelm Heraeus, Jacobus Borovskij, Stuttgart, 1925. [1976.], X, CXII, <https://scaife.perseus.org/reader/urn:cts:latinLit:phi1294.phi002.perseus-lat2:1.pr/>, posjećeno 16. 4. 2023.).

¹¹⁰ M. MILIČEVIĆ BRADAČ, Diana and the fawn, 267 s literaturom; za povijesne izvore o štovanjima u ruralnom kontekstu vidi: A. PORRÚA MARTÍNEZ, Un árula hallada en el yacimiento de la villa de La Raya (San Pedro del Pinatar), 201; S. SOLANO, F. SACCHI, Il culto di Minerva, 206; E. PUI, *Espaces et pratiques*, 214.

¹¹¹ John Kinloch ANDERSON, *Hunting in the ancient world*, Berkeley – Los Angeles – London, 1985., 144.

¹¹² N. CAMBI, O svetištima Silvana, 102 – 103; S. BEKAVAC, Silvan u Saloni, 158 – 159, n. 34 s ranijom literaturom.

Nerijetko su žrtvenici i drugi zavjetni predmeti ili prikazi nalaženi i unutar pećina, abrija i sličnih prirodnih formacija i/ili uz izvore vode, odnosno mogli su biti uklesani na samim stijinama, dodatno potvrđujući smještaj svetišta pojedinih božanstava u prirodnome okruženju.¹¹³

U konačnici, izgled i način izražavanja privatnoga štovanja ovisili su, osim o samome vjerovanju, o statusu i izabranom načinu autoreprezentacije naručitelja,¹¹⁴ upravo kao što je pojava vlastitoga imena na dedikacijama i drugim religijskim natpisima imala funkciju trajnoga definiranja vlastitoga pripadanja poganskome društvu te trajnoga odnosa s određenim, također imenovanim, božanstvom.¹¹⁵ Ara s Cickina stoga nedvojbeno svjedoči o želji Q. Fonteja Maksima za svrstavanjem među Dijanine štovatelje, i to kroz spomenik određene, standardne (rimske) forme. Također, svjedoči o postojanju prostora – bilo građenog ili prirodnog – namijenjenoga kulturnim aktivnostima i (p)ostavljanju zavjetnih darova unutar posjeda koji je na širem prostoru Cickina imao svoje stambeno-gospodarsko središte. Ukratko, svjedoči o jednome rimskom ruralnom svetištu otoka Krka i njegovim korisnicima.

RURALNI KULTNI KRAJOLIK KVARNERA

Ara iz Cickina te drugi ovdje spomenuti spomenici posvećeni Dijani povod su za novo sagledavanje kulta ove božice na prostoru Kvarnera,¹¹⁶ u posljednje vrijeme obogaćenoga novim nalazima (vidi gore). Oni se posebno odnose na otoke, o kojima su podatci ionako šturi te svaki novi nalaz donosi znatne novine, što je posebno evidentno na Krku gdje, iako je riječ o najvećem kvarnerskom

¹¹³ Npr. ninfe; za Liburniju vidi npr. David ŠTRMELJ, Nekoliko promišljanja o pretpostavljenom nimfeju u Pećini kod Vrane, *Diadora*, sv. 33-34, Zadar, 2020., 283 – 295; Silvan i Dijana, ali i druga božanstva u Dalmaciji: A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Uz dva Silvanova svetišta; N. CAMBI, O svetištima Silvana; M. MILIČEVIĆ BRADAČ, Dijana izvan grada; S. BEKAVAC, Silvan u Saloni, 155, 158; N. CAMBI, Religija Silvana i Nimfa u rimskoj Dalmaciji, 26; općenito vidi F. GLINISTER, What is a sanctuary?, 62; Marjeta ŠAŠEL-KOS, Sacred Places and Epichoric Gods in the Southern Alpine Area - Some Aspects, u: *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, ur. Chistine Delplace i Francis Tassaux, [online], Pessac, 2000., <https://doi.org/10.4000/books.ausonius.6810>, posjećeno 10. 4. 2023.; Ralph HÄUSSLER, Gian Franco CHIAI, Interpreting sacred landscapes: a cross-cultural approach, u: *Sacred Landscapes in Antiquity: Creation, Manipulation, Transformation*, ur. Ralph Häussler i Gian Franco Chiai, Oxford, 2020., 7 – 8.

¹¹⁴ A. PORRÚA MARTÍNEZ, Un árula hallada, 201; V. CICALA, Tradizione e culti domestici, 43 – 44; M. BASSANI, *Sacra privata* nella campagna romana, 5, 24, 26.

¹¹⁵ M. BEARD, Writing and religion, 47 – 48 i n. 35.

¹¹⁶ Za ranije spoznaje vidi: M. ZANINOVIĆ, Kult božice Dijane; M. GLAVIČIĆ, Kipić božice Dijane iz Kampora na otoku Rabu; M. GLAVIČIĆ, *Kultovi antičke Senije*.

otoku s čak dva rimska municipija i nizom ruralnih sklopova, dosad nisu bili zabilježeni takvi nalazi. Osim toga, novi nalazi dodatno potvrđuju učestalost pojave votivnih spomenika u ruralnome kontekstu, kao izričaja privatnoga štovanja žitelja, a možda i samih vlasnika brojnih stambeno-gospodarskih sklopova. Upravo nalazi *sacra privata* u izvangradskome kontekstu dopunjuju spoznaje o organizaciji posjeda, u smislu rekonstrukcije svih njihovih dijelova i svakodnevnih aktivnosti, a koji ne uključuju samo središnje rezidencijalno-produktivne komplekse – vile u užem smislu – već i cijeli niz auxilijarnih (infra)struktura koje su služile kako gospodarskim tako i kulturnim i drugim aktivnostima. Kontinuitet takvih praksi, odnosno evoluciju kulturnoga krajolika Kvarnera, moguće je pratiti u kasnoj antici kroz nove religijske tekovine i gradnju brojnih ranokršćanskih sklopova, neki od kojih zaposjedaju iste šire prostore gdje su nekoć, kako to potvrđuju recentni nalazi, štovana rimska božanstva,¹¹⁷ svjedočeći o kontinuiranoj naseljenosti izvangradskih području i ukazujući na radikalne transformacije kasnoantičkoga društva.

Ruralna svetišta i nekropole – kao sveta i mjesta kulta – govore i o formiranju krajolika te korištenju prostora, odnosno o njihovu preobražaju kroz rimsku organizaciju agera u koji se unose rimske svakodnevne kultne prakse.¹¹⁸ Smješteni podalje rezidencijalnih sklopova, no dovoljno blizu da im se redovito pristupa, označavaju liminalne prostore između živih i mrtvih te ljudi i bogova, ali moguće i granice samih posjeda ili pojedinih njihovih segmenata (npr. oranica i šuma¹¹⁹). Takvi se konkretni prostori na kvarnerskim otocima još uvijek ne mogu sa sigurnošću arheološki definirati (kao što se niti ruralne nekropole ovih otoka u

¹¹⁷ Usp. gore spomenute lokalitete s područja južne Liburnije i Dalmacije. Za kontinuitet svetoga mjesta u Dalmaciji vidi: B. MIGOTTI, Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet. Za sjevernu Italiju, ali u ponešto drukčijem kontekstu većih svetišta povezanih s vikusima i pagusima, te posebice onima posvećenima vodenim božanstvima, vidi: Eleonora ROSSETTI, Massimiliano DAVID, Elisa FRIGATO, *Forme di religiosità di ambito rurale nell'Italia settentrionale tardoantica*, u: *V ciclo di Studi Medievali. Atti del convegno (3-4 giugno)*, Lesmo, 2019., 421 – 426., posebno str. 425. Za nemogućnost dokazivanja izričitoga kontinuiteta poganskih kulturnih praksi i ranokršćanskih bogomolja vidi M. ŠAŠEL-KOS, *Sacred Places. U spomenutoj Potirni na Korčuli također se pretpostavlja ranokršćanska crkva*, usp. I. BORZIĆ, *Ulomak sarkofaga*, 269.

¹¹⁸ Za prožetost religije i posmrtnih rituala te nekropola kao svetih mjesta vidi: William VAN ANDRIGA, *Quotidien des dieux et des hommes : la vie religieuse dans les cités du Vésuve à l'époque romaine*, Rome, 2009., 342 – 354. O ulozu kulturno-religijskih praksi i praznovjerja u rimskoj svakodnevici vidi: V. CICALA, *Tradizione e culti domestici*, 44; M. BASSANI, *Strutture architettoniche*, 99.

¹¹⁹ M. BASSANI, *Sacra privata*, 24.

većini slučajeva, za sada, ne mogu sa sigurnošću preciznije locirati),¹²⁰ već se iz ovdje spomenutih i sličnih spomenika tek naslućuju, no u budućim istraživanjima i kroz sveobuhvatniji pristup ruralnim sklopovima s njima svakako treba računati.

¹²⁰ Zrinka SERVENTI, Marina JURJEVIĆ, Odnos nekropola i naselja u rimskodobnoj Liburniji, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 29, Zagreb, 2012., 201, 203 – 204; Ana KONESTRA, Paula ANDROIĆ GRAČANIN, Fabian WELC, Burialscapes of Rab Island (North East Adriatic): The Role of Sepulchral Evidence in the Reconstruction of Roman and Late Antique Rural Settlement Pattern, *Annales, Series Historia et Sociologia*, sv. 31/3, Koper, 2021., 391–412; ali vidi i Anamarija KURILIĆ, Zrinka SERVENTI, The Caska Necropolis – Exceptions, Rituals and „Deathscapes“, u: *Antropologia e archeologia a confronto: archeologia e antropologia della morte 2. Corpi, relazioni e azioni: il paesaggio del rito. Atti del 3° Incontro Internazionale di studi, Roma – École Française – Stadio di Domiziano, 20-22 Maggio 2015*, ur. Valentino Nizzo, Roma, 2015., 765 – 777, 813.

PRILOG:

TABLICA 1. Popis spomenika posvećenih Dijani s područja Liburnije

Red. br.	Lokalitet	Oblik	Tekst	Literatura i drugi podaci
Ruralni lokaliteti				
1.	Cickini, otok Krk	<i>Ara</i>	Q(uintus) Fon ^t eu[s] Maximus / Dianae / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)	R. STARAC, Examples of ceramic building materials, 140 – 142; M. CVETKO, <i>Rimski zavjetni žrtvenici</i> , 183, kat. br. 259.
2.	Martinščica, otok Cres	<i>Tabula</i>	P(ublius) Cluentiu[s] / L(uci) f(ilius) A[...] / Dia[nae ?] / u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)	M. ČAUŠEVIĆ-BULLY et al., Les sites ecclésiiaux, campagne 2019 : Martinščica (île de Cres).
3.	Kampor, otok Rab	Kipić	/	M. GLAVIČIĆ, Kipić božice Dijane.
4.	Dobropoljci kod Benkovca	<i>Ara</i>	T(itus) Iulius / -----Dianae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	CIL III 13993; lupa 22939; HD058062; EDCS-31900020; A. KURILIĆ, <i>Pučanstvo Liburnije</i> , kat. br. 2481; V. ZOVIĆ, A. KURILIĆ, The structure of votive inscriptions, kat. br. 157; M. CVETKO, <i>Rimski zavjetni žrtvenici</i> , 146, kat. br. 173.
5.	Korlat (sv. Nediljica)	<i>Tabula</i>	T(itus) Masikricus / Sexti filius / D<i=E>anae / v(otum) s(olvit) l(ibens)	AMZd, inv. br. A10576. EDCS 00736; EDCS-73700324.
6.	Bribir – Lastve, Pitomi Brig	<i>Tabula</i>	[Dian]ae(?) Aug(ustae) / [3] ia Apli f(ilia) / [3]unda pro se / [et s]uis voto sus/[cept]o port(icum) fec(it)	CIL III 9881; lupa 23030; HD061581; EDCS-30301388; A. KURILIĆ, <i>Pučanstvo Liburnije</i> , kat. br. 2366; V. ZOVIĆ, A. KURILIĆ, The structure of votive inscriptions, kat. br. VIII.

7.	Smrdelji	Reljef	/	MGŠ, inv. br. 56. BRAJKOVIĆ, Toni, Antika, u: <i>Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području</i> , ur. Emil Podrug, Toni Brajković i Željko Krnčević, katalog izložbe, Muzej grada Šibenika, Šibenik 2008., 55 – 89, ovdje 215, kat. br. 123; A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Artemis/Diana, 101, Diana add. 2.
8.	Žmanska jezera, Dugi otok	Reljef + natpis	D(iana)e A(ugustae) s(acrum) / [E] u(h)emer(us) servus Aug(usti) / v(otum) l(ibens) s(olvit) m(erito)	ILJug 928; HD034593; EDCS-10000938; lupa 22914; M. SUIĆ, Novi natpisi, 247 -248; A. KURILIĆ, <i>Pučanstvo Liburnije</i> , kat. br. 2126; V. ZOVIĆ, A. KURILIĆ, The structure of votive inscriptions, kat. br. 70.
Urbani lokaliteti				
	Senia	Tabula	D<i=E>anae Aug(ustae) sac(rum) / [in] memoriam Carienae I[3] / matris L(ucius) Valerius Prisc[us cum] / [c]oniuge sua Veratia Pa[ull] a f[ec(erunt?)])	ILJug 918; HD034586; EDCS-10000929. A. KURILIĆ, <i>Pučanstvo Liburnije</i> , kat. br. 2663;
		Kip	/	I. DEGMEDŽIĆ, Arheološka istraživanja, 252; N. CAMBI, Kulturni kipovi, 203, sl. 3; M. GLAVIČIĆ, Kultovi antičke Senije, 39 – 40.
		Tabula	Diana / Aug(ustae) / sacrum / [	A. KURILIĆ, <i>Pučanstvo Liburnije</i> , kat. br. 2820; M. GLAVIČIĆ, Kultovi antičke Senije, 50.

<i>Aenona</i>	<i>Ara</i>	Neptuno -----Dian(ae) / propt(er) mai(estatem) / L(ucius) Cincius / Trophim(us) / ex viso p(osuit) / quod (H)alis // vidit	CIL III 2970; HD009272; EDCS-28400226. A. KURILIĆ, <i>Pučanstvo Liburnije</i> , kat. br. 2277;
<i>Varvaria</i>	<i>Ara</i>	-----Dianae	ILug 2822; lupa 22927; HD035404; EDCS-10101846; A. KURILIĆ, <i>Pučanstvo Liburnije</i> , kat. br. 2702; M. CVETKO, <i>Rimski zavjetni žrtvenici</i> , 128, kat. br. 122.
Nepoznato mjesto nalaza			
<i>Iader?</i>	<i>Ara</i>	Dianae / [3] Cyru[s] / [	AMZd, inv. br. A7324. Lupa 23013; EDCS-63400056.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

M. Valerii Martialis, *Epigrammata*, ur. Wilhelm Heraeus, Jacobus Borovskij, Stuttgart, 1925. [1976.], <https://scaife.perseus.org/reader/urn:cts:latinLit:phi1294.phi002.perseus-lat2:1.pr/>, posjećeno 16. 4. 2023.

LITERATURA:

ALFÖLDI, Geza, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, N.F. Beiheft 4, Heidelberg, 1969.

AMPOLO, Carmine, Boschi sacri e culti federali: l'esempio del Lazio, u: *Les bois sacrés: Actes du Colloque International (Naples 1989)*, ur. Olivier De Cazanove i John Scheid, Naples, 1993.

ANDERSON, John Kinloch, *Hunting in the ancient world*, Berkeley – Los Angeles – London, 1985.

BASSANI, Maddalena, Strutture architettoniche a uso religioso nelle domus e nelle *villae* della Cisalpina, u: Religionem significare. *Aspetti storico-religiosi, strutturali, iconografici e materiali dei Sacra Privata. Atti dell'Incontro di Studi (Padova, 8 – 9 giugno 2009)*, ur. Francesca Ghedini i Maddalena Bassani, Roma, 2011., 99 – 134.

BASSANI, Maddalena, *Sacra privata* nella campagna romana. Prospettive di ricerca, *Ostraka*, sv. XXI, no. 1-2, Perugia, 2012., 5 – 30.

BEARD, Mary, Writing and religion: ancient literacy and the function of the written word in Roman religion, u: *Literacy in the Roman world* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, no. 3), Ann Arbor, 1991., 35 – 58.

BEKAVAC, Silvija, Silvan u Saloni, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 104, Split, 2011., 151 – 166.

BELOŠEVIĆ, Janko, Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, sv. 18 – 19, Zadar, 1997., 301 – 350.

BELTRÁN LLORIS, Francisco, Latin epigraphy: the main types of inscriptions, u: *The Oxford Handbook of Latin Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson, Oxford – New York, 2015., 89 – 110.

BORZIĆ, Igor, Ulomak sarkofaga od prokoneškog mramora iz Potirne na otoku Korčuli, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 44, Split, 2019., 261 – 271.

BRAJKOVIĆ, Toni, Antika, u: *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*, ur. Emil Podrug, Toni Brajković i Željko Krnčević, katalog izložbe, Šibenik, 2008., 55 – 89.

- CAMBI, Nenad, Enonska Venera Anzotika, *Diadora*, sv. 9, Zadar, 1980., 273 – 278.
- CAMBI, Nenad, Bilješke uz kipove Kibele (Magna Mater) iz Senja, *Senjski zbornik*, sv. 20, Senj, 1993., 33 – 44.
- CAMBI, Nenad, O svetištima Silvana u Dalmaciji, *Adrias*, sv. 8-9-10, Zagreb, 1998. – 2000., 99 – 112.
- CAMBI, Nenad, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Biblioteka knjiga Mediterana, Split, 2005.
- CAMBI, Nenad, Religija Silvana i Nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi u vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću*, ur. Vicko Kapetanović, Split, 2013., 15 – 41.
- CAMBI, Nenad, Kulturni kipovi iz Senja, *Senjski zbornik*, sv. 40, Senj, 2013., 195 – 208.
- CESARIK, Nikola, Kvint Recije Ruf i problem funkcija princepsa pretorija i trecenarija, *Diadora*, sv. 28, Zadar, 2018., 93 – 116.
- CRESCI MARRONE, Giovanella, Le figure del sacro: il punto di vista dell'epigrafia (nella prospettiva del mondo romano), u: *Sacrum facere. Atti del IV Seminario di Archeologia del Sacro*, ur. Federica Fontana i Emanuela Murgia, Trieste, 2018., 33 – 48.
- CICALA, Valeria, Tradizione e culti domestici, in *Immagini divine. Devozioni e divinità nella vita quotidiana dei romani, testimonianze archeologiche dall'Emilia Romagna*, Jacopo Ortalli i Diana Neri, Firenze, 2007., 43 – 55.
- CVETKO, Mirna, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske* (Disertacije i monografije, sv. 13), Zagreb, 2022.
- ČAUŠEVIĆ-BULLY, Morana, VALENT, Ivan, Municipium Flavium Fulfinum. Dijakronijska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor / Municipium Flavium Fulfinum. Diachronic study of the city structure with a special attention to the forum, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 32, Zagreb, 2015., 147 – 214.
- ČAUŠEVIĆ-BULLY, Morana, BULLY, Sébastien, DELLISTE, Anaïs, LEFEBVRE, Sabine, MUREAU, Cyprien, Les sites ecclésiiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie), campagne 2019 : Martinščica (île de Cres) [notice archéologique], *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger [En ligne]*, *Balkans*, 2021. <http://journals.openedition.org/baefe/1971>; <https://doi.org/10.4000/baefe.1971>, posjećeno 16. 3. 2023.
- ČREMOSNIK, Irma, Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. XXV, Sarajevo, 1970., 45 – 111.

- DEGMEDŽIĆ, Ivica, Arheološka istraživanja u Senju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 53, Split, 1952., 251 – 262.
- DIOSONO, Francesca, Inside the Volcano and into the Trees. The sacred Grove of Diana Nemorensis in archaic Latium between the literary and archaeological sources, u: *Sacred Landscapes in Antiquity: Creation, Manipulation, Transformation*, ur. Ralph Häussler i Gian Franco Chiai, Oxford, 2020., 7 – 28.
- DZINO, Danijel, Sculptor Maximinus and his images of the goddess Diana and the girl Lupa from the Dalmatian hinterland, u: *Illyrica Antiqua II. In honorem Duje Rendić-Miočević. Proceedings of the International Conference Šibenik 12th-15th September 2013*, ur. Dino Demicheli, Zagreb, 2017., 335 – 344.
- FADIĆ, Ivo, Krčka skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa – prilog klasifikaciji, u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu u Hrvatskom primorju*, ur. Željko Rapanić, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 13, Zagreb, 1989., 51 – 59.
- GHINI, Giuseppina, DIOSONO, Francesca, Il santuario di Diana a Nemi: recenti acquisizioni dai nuovi scavi, u: *Sacra Nominis Latini. I santuari del Lazio arcaico e repubblicano. Atti del Convegno, [Roma 2009]*, ur. Elisa Marroni, Ostraka n.s., sv. I, Perugia, 2012., 119 – 137.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna, *Duhovna kultura antičke Istre. Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Zagreb, 2005.
- GIUSEPPETTI, Massimo, Agrotera: Situating Artemis in Her Landscape, u: *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean. Spaces, Mobilities, Imaginaries*, ur. Lätzer-Lasar, Sylvain Lebreton, Fabio Porzia, Jörg Rüpke, Emiliano Rubens Urciuoli i Corinne Bonnet, Berlin – Boston, 2022., 123 – 146.
- GLAVIČIĆ, Miroslav, Kipić božice Dijane iz Kampora na otoku Rabu, *Radovi FFZd. Razdio povijesnih znanosti*, sv. 36, no. 23, Zadar, 1997., 33 – 93.
- GLAVIČIĆ, Miroslav, *Kultovi antičke Senije*, Zadar, 2013.
- GLINISTER, Fay, What is a sanctuary?, *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, sv. 8, Paris, 1997., 61 – 80.
- GLINISTER, Fay, Getting to know Diana, u: *Gods and Goddesses in Ancient Italy*, ur. Edward Bispham i Daniele Miano, London – New York, 2020., 47 – 62.
- GLUČINA, Toni, *Prikazi Artemide/Dijane u antičkoj Dalmaciji*, magistarski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2012.
- GREEN, Carin M. C., *Roman Religion and the Cult of Diana at Aricia*, Cambridge – New York, 2007.
- GRISONIC, Maja, CESARIK, Nikola, VILOGORAC BRČIĆ, Inga, ŠTRMELJ, David, Calpurnia L. Pisonis Filia, Cn. Pisonis Neptis i zavjetna ara posvećena Izidi,

- Serapisu, Ozirisu i Anubisu iz uvale Caska na otoku Pagu, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. LV, Zagreb, 2022., 231 – 255.
- HÄUSSLER, Ralph, CHIA, Gian Franco, Interpreting sacred landscapes: a cross-cultural approach, u: *Sacred Landscapes in Antiquity: Creation, Manipulation, Transformation*, ur. Ralph Häussler i Gian Franco Chiai, Oxford, 2020., 1 – 13.
- JOHNSTON, Patricia A., CASADIO, Giovanni, Introduction, u: *Artemis and Diana in Ancient Greece and Italy. At the Crossroads between the Civic and the Wild*, ur. Patricia A. Johnston i Giovanni Casadio, Newcastle upon Tyne, 2021., VII – XXVI.
- JURIĆ, Radomir, Istraživanje srednjovjekovnih nalazišta u Korlatu kod Benkovca, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 34, Split, 2007., 267 – 280.
- JURKOVIĆ, Miljenko, TENŠEK, Ivan, ZELIĆ, Danko, Novootkrivena ranokršćanska crkva na otoku Krku, *Obavijesti HAD-a*, sv. 22/2, Zagreb, 1990., 47 – 50.
- KARKOVIĆ-TAKALIĆ, Palma, A contribution to the topography (and the interpretation) of the so-called oriental cults from the territory of *Salona*, u: *Sacrum facere. Atti del 5. Seminario di Archeologia del Sacro. Sacra peregrina. La gestione della pluralità religiosa nel mondo antico: Trieste, 17 – 19 novembre 2016*, ur. Federica Fontana i Emanuela Murgia, Polymnia. Studi di archeologia 10, Trieste, 2019., 257 – 290.
- KAJANTO, Iro, *The latin cognomina*, Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum, vol. XXXVI, no. 2, Roma, 1982.
- KAJAVA, Mika, Religion in Rome and Italy, u: *The Oxford Handbook of Latin Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Johnatan Edmondson, Oxford – New York, 2015., 397 – 419.
- KONESTRA, Ana, CAMBI, Nenad, Rapska osteoteka: novi pogled na sepulkralni spomenik Remije Maksime iz franjevačkog samostana u Kaporu na otoku Rabu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 113, no. 2, Split, 2020. – 2021., 351 – 375.
- KONESTRA, Ana, ANDROIĆ GRAČANIN, Paula, WELC, Fabian, Burialscapes of Rab Island (North East Adriatic): The Role of Sepulchral Evidence in the Reconstruction of Roman and Late Antique Rural Settlement Pattern, *Annales, Series Historia et Sociologia*, sv. 31, no. 3, Koper, 2021., 391 – 412.
- KURILIĆ, Anamarija, Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 36, Zadar, 1994., 191 – 246.

- KURILIĆ, Anamarija, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu: antroponimija, društveni slojevi, etničke promjene, gospodarske uloge*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zadru Sveučilišta u Splitu, Zadar, 1999.
- KURILIĆ, Anamarija, Liburnski antroponimi, *Folia Onomastica Croatica*, sv. 11, Zagreb, 2002., 123 – 148.
- KURILIĆ, Anamarija, Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia, u: *Dalmatia. Research in the Roman province 1970 – 2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, David Davison, Vincent Gaffney, Emilio Marin, British Archaeological Reports, International Series 1576, Oxford, 2006., 133 – 173.
- KURILIĆ, Anamarija, SERVENTI, Zrinka, The Caska Necropolis – Exceptions, Rituals and „Deathscapes“, u: *Antropologia e archeologia a confronto: archeologia e antropologia della morte 2. Corpi, relazioni e azioni: il paesaggio del rito. Atti del 3° Incontro Internazionale di studi, Roma – École Française – Stadio di Domiziano, 20 – 22 Maggio 2015*, ur. Valentino Nizzo, Roma, 2015., 765 – 777, 813.
- LIPOVAC VRKLJAN, Goranka, MILETIĆ, Željko, Reljef Dijane iz Ridera, *Opuscula archaeologica*, sv. 23 – 24, Zagreb, 1999. – 2000., 155 – 164.
- MATIJAŠIĆ, Robert, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Knjižnica Tabula sv. 3, Pula, 2002.
- MATIJAŠIĆ, Robert, Tre iscrizioni inedite da *Alvona* (Albona) e dintorni, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, sv. XXXVI, Rovinj, 2006., 9 – 21.
- MEDINI, Julian, Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku, *Radovi FFZd. Razdio društvenih znanosti*, sv. 23, Zadar, 1983. – 1984., 17 – 25.
- MIGOTTI, Branka, Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije, *Opuscula archaeologica*, sv. 16, Zagreb, 1992., 225 – 249.
- MILIČEVIĆ BRADAČ, Marina, Diana and the fawn, u: *Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva. Zagreb 5. – 8. V. 2003. Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici*, ur. Mirjana Sanader i Ante Rendić Miočević, Zagreb, 2005., 259 – 268.
- MILIČEVIĆ BRADAČ, Marina, Dijana izvan grada, *Archaeologia Adriatica*, sv. 2, no. 1, Zadar, 2008., 359 – 366.
- MILIČEVIĆ BRADAČ, Marina, Spomenici božice Dijane iz kolonije *Claudia Aequum* i logora *Tilurium*, *Opuscula archaeologica*, sv. 33, Zagreb, 2009., 51 – 78.
- MURGIA, Emanuela, *Culti e romanizzazione. Resistenze, continuità, trasformazioni*, Trieste, 2013.
- NOVAK, Nino, *Bedemi grada Krka I.*, Omišalj, bez godine.

- PANCIERA, Silvio, Le iscrizioni votive latine, u: *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti. Scritti vari editi e inediti (1956-2005) con note complementari e indici* [u: Anathema. *Regime delle offerte e vita dei santuari nel Mediterraneo antico, Atti del Convegno Internazionale (Roma 1989)*, ur. Gilda Bartoloni, Giovanni Colonna i Cristiano Grotanelli, (*Scienze dell'Antichità*, sv. 3-4), Roma 1989.-1990., 905 – 914], Roma, 2006., 21 – 30.
- PORRÚA MARTÍNEZ, Alfredo, Un árula hallada en el yacimiento de la villa de La Raya (San Pedro del Pinatar), *Anales de Prehistoria y Arqueología*, sv. 22, Carrascosa del Campo, 2006., 197 – 206.
- PUI, Emmanuel, *Espaces et pratiques culturels dans les villas de Gaule et de Germanie durant le Haut Empire. Archéologie et Préhistoire*, neobjavljena doktorsta disertacija, Sveučilište Aix Marseille, Marseille, 2022.
- RADIĆ, Dinko, Potirna, u: *Blato do kraja 18. stoljeća*, ur. Teo Šeparović, sv. 3, Blato, 2005., 23 – 32.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ante, Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone, *Arheološki radovi i rasprave*, sv. 8-9, Zagreb, 1982., 121 – 140.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ante, Les traditions autochtones dans les représentations culturelles figurées sur le territoire des Dalmates illyriens, u: *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum – Neue Funde und Forschungen. Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Köln 2. bis 6. Mai 2001*, ur. Peter Noelke, Friederike Naumann-Steckner i Beate Schneider, Mainz am Rhein, 2003., 407 – 419.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ante, Uz jedan neobjavljeni reljefni prikaz Dijane iz cetinskoga kraja, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 99, Split, 2006., 133 – 143.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ante, Artemis/Diana, u: *Lexicon iconographicum mythologiae classicae (LIMC). Supplementum 2009, Vol. 1*, ur. Jean Ch. Balty, John Boardman, Richard G. A. Buxton, Giovannangelo Camporeale, Fulvio Canciani, Antoine Her.Mary, Tonio Holscher, Vassilis Lambrinoudakis i Erika Simon, Dusseldorf, 2009., 99 – 102.
- ROSSETTI, Eleonora, DAVID, Massimiliano, FRIGATO, Elisa, Forme di religiosità di ambito rurale nell'Italia settentrionale tardoantica, u: *V ciclo di Studi Medievali. Atti del convegno (3 – 4 giugno)*, Lesmo, 2019., 421 – 426.
- RÜPKE, Jörg, Dedications accompanied by inscriptions in the Roman Empire: Functions, intentions, modes of communication, u: *Dediche sacre nel mondo greco-romano: diffusione, funzioni, tipologie, Institutum Romanum Finlandiae*,

- American Academy in Rome, 19 – 20 aprile, 2006*, ur. John Bodel i Mika Kajava, AIRF sv. 35, Roma, 2009., 31 – 41.
- SANADER, Mirjana, O antičkim kultovima u Hrvatskoj, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 101, Split, 2008., 157 – 186.
- SERVENTI, Zrinka, JURJEVIĆ, Marina, Odnos nekropola i naselja u rimskodobnoj Liburniji, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 29, Zagreb, 2012., 195 – 214.
- SINOBAD, Marko, Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske, *Opuscula Archaeologica*, sv. 34, Zagreb, 2010., 145 – 228.
- SOLANO, Serena, SACCHI, Furio, Il culto di Minerva nel bresciano. Geografia e forme del sacro fra interpretatio e innovazione, u: *Sacrum facere. Atti del II Seminario di Archeologia del Sacro. Contaminazioni: forme di contatto, traduzione e mediazione nei sacra del mondo greco e romano. Trieste, 19 – 20 aprile 2013*, ur. Federica Fontana i Emanuela Murgia, Trieste, 2014., 187 – 227.
- STARAC, Ranko, Early Christian church in „Cickini“ forest near Sršići on the island of Krk (report on the first phase of excavations), *Hortus Artium Medievalium*, sv. 10, Zagreb, 2004., 217 – 221.
- STARAC, Ranko, *Ranokršćanski crkveni kompleks u šumi Cickini u Malinskoj na otoku Krku*, Malinska – Dubašnica, 2006.
- STARAC, Ranko, Examples of ceramic building materials of Roman and late antique date from Cickini near Malinska on the island of Krk (NE Adriatic, Croatia), u: *Roman Pottery and Glass Manufactures. Production and trade in the Adriatic region and beyond. Proceedings of the 4th International Archaeological Colloquium (Crikvenica, 8 – 9 November 2017)*, ur. Goranka Lipovac Vrkljan, Ana Konestra i Anamarija Eterović Borzić, Oxford, 2002., 140 – 148.
- ŠAŠEL-KOS, Marjeta, Sacred Places and Epichoric Gods in the Southern Alpine Area – Some Aspects, u: *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, ur. Chistine Delplace i Francis Tassaux, Pessac, 2000.
- ŠTRMELJ, David, Nekoliko promišljanja o pretpostavljenom nimfeju u Pećini kod Vrane, *Diadora*, sv. 33-34, Zadar, 2020., 283 – 295.
- SUIĆ, Mate, Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. LIII, Split, 1952., 233–248.
- TURKOVIĆ, Tin, Prikaz hrvatskog povijesnog prostora na Peutingerovoj karti - Dijanin hram na Marjanu u svjetlu novih spoznaja, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština“ u povodu 100. obljetnice rođenja akademika*

- Stjepana Gunjače, Split 3. – 6. studenog 2009.*, ur. Tomislav Šeparović, Mate Zekan i Nikolina Uroda, Split, 2010., 127 – 145.
- UGLEŠIĆ, Ante, Podvršje – Glavčine: Results of the most Recent Research, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 23, no. 2, Zagreb, 2017., 653 – 665.
- VAN ANDRIGA, William, *Quotidien des dieux et des hommes : la vie religieuse dans les cités du Vésuve à l'époque romaine*, Rome, 2009.
- VAN ANDRIGA, William, Cultes et sanctuaires des Rutènes à l'époque romaine, u: *Les Rutènes. Du peuple à la cité. De l'indépendance à l'installation dans le cadre romain 150 a.C. - 100 p.C. Colloque de Rodez et Millau (Aveyron), les 15, 16 et 17 novembre 2007*, ur. Philippe Gruat, Jean-Marie Paillet i Daniel Schaad, *Aquitania Supplément 25*, Bordeaux, 2011., 477 – 482.
- VITELLI CASELLA Mattia, *La Liburnia settentrionale nell'antichità: geografia, istituzioni e società*, Bologna, 2021.
- VUKOV, Mirna, *Između tradicije i modifikacije. Rimski zavjetni žrtvenici u Hrvatskoj kao razvoja pokazatelji gospodarstva i društva u provincijama*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2018.
- WILKES, John J., *Dalmatia*, London, 1969.
- ZACCARIA, Claudio, Testimonianze epigrafiche dei culti greco-romani nell'area Adriatica settentrionale in età romana. Bilancio e problemi, u: *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, Christine Delplace i Francis Tassaux, *Études 4*, Pessac, 2000.
- ZANINOVIĆ, Marin, Kult božice Dijane u Senji, *Senjski zbornik*, sv. 9, Senj, 1982., 43 – 52.
- ZANINOVIĆ, Marin, Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu, *Arheološki vestnik*, sv. 41, Ljubljana, 1990, 725 – 732.
- ZELIĆ, Danko, Nastanak urbanih naselja na otoku Krku, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 17, br. 2, Zagreb, 1993., 7 -ZOVIĆ, Valentina, KURILIĆ, Anamarija, The structure of votive inscriptions from Roman Liburnia, *Arheološki vestnik*, sv. 66, Ljubljana, 2015., 399 – 453.

POPIS KRATICA:

AMZd – Arheološki muzej Zadar

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ur. Theodor Mommsen et al., Berlin

EDCS – Epigraphik-Datenbank Claus / Slaby (skrbnik /Service provider: Manfred Claus; Catholic University Eichstätt-Ingolstadt; http://db.edcs.eu/epigr/epi_en.php, posjećeno 16. 3. 2023.)

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (skrbnik / Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>, posjećeno 16. 3. 2023.)

ILJug – ŠAŠEL, Ana, ŠAŠEL, Jaroslav, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla 5), Ljubljana, 1963.; *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla 19), Ljubljana, 1978.; *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla 25), Ljubljana, 1986.

Lupa – UBI ERAT LUPA – F. und O. Harl, www.lupa.at, (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern), posjećeno 16. 3. 2023.

MGŠ – Muzej grada Šibenika

Ana KONESTRA
Ranko STARAC
Goranka LIPOVAC VRKLJAN

ROMAN ALTAR FROM CICKINI ON THE ISLAND OF KRK IN THE CONTEXT OF WORSHIPPING GODDESS DIANA IN RURAL AREAS OF (NORTHERN) LIBURNIA

SUMMARY

The paper presents an altar dedicated to goddess Diana, which was discovered during excavations conducted in 2014, built into the wall as a spolium within the complex dating from Late Antiquity on the location of Cickini near Sveti Vid – Miholjice (municipality Malinska – Dubašnica) on the island of Krk. This large complex dates from Late Antiquity and consists of an early-Christian church and a residential facility with salutatorium. As several other Roman sites were discovered in the wider surroundings, its origin may be attributed to one of these, probably older, rural complexes, though in Cickini, earlier structures may have existed too. The altar (approximate dimensions 43.5 x 25.5 cm) has been preserved to the greater part, which made the analysis of the inscription and the shaping of the monument possible. It was established that Quintus Fonteus Maximus dedicated the altar to Diana fulfilling the vow given to her, whereas the period of (early?) principate may be suggested as a possible date. The altar from Cickini is discussed in the context of other monuments either showing or dedicated to Diana, which were found in northern Liburnia, with special emphasis on the ones in the out-of-town areas, or rather the Kvarner islands. However, though their number is still modest, and the context of the finds mainly unknown or secondary, the established spread nevertheless indicates that Diana had been relatively frequently worshiped in the rural landscape of the area, and that sanctuaries dedicated to this deity probably existed there. Thus defined typology of monuments witnessing to the worship of Diana, as well as their distribution, are compared to the ones established in a wider Liburnian territory. Drawing on examples from the province of Dalmatia, but also from the wider area of the Empire, with the aim of better understanding the possible placement of such monuments in the rural landscape, an attempt is made to point out the possible position of altars, or the design of possible sanctuaries, and their meaning in the context of ancient residential and productive estates. Considering the fact that information on rural Roman complexes in the northern part of the Liburnian territory are generally scarce,

finds such as this one add new knowledge regarding the organisation of the out-of-town areas and Roman rural estates, and the worshipping practices performed there in the early Roman period.

Keywords: island of Krk, Roman altar, goddess Diana, Liburnia, rural Roman landscapes.